

Przedsiębiorczość seniorów jako komponent przedsiębiorczości inkluzywnej: wstępna synteza¹

DOI: 10.17399/HW.2015.143205

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest omówienie przedsiębiorczości seniorów jako domeny badawczej, uporządkowanie terminologiczne związane z tą domeną, a także ukazanie głównych wyników badań prowadzonych w tym zakresie. Przedsiębiorczość seniorów staje się jednym z ważniejszych obszarów badań w krajach rozwiniętych, zwłaszcza w obliczu starzenia się społeczeństw tych krajów. Prowadzone badania w zakresie przedsiębiorczości seniorów zajmują się osobami w wieku 50+. Dotychczasowe badania wykazały, że osoby starsze są znacznie mniej skłonne do podejmowania działalności gospodarczej niż osoby młodsze. Artykuł jest bardzo wstępnym i syntetycznym ujęciem analizowanego problemu.

→ **SŁOWA KLUCZOWE – PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ SENIORÓW, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ TRZECIEGO WIEKU, „SREBRNA GOSPODARKA”, INTENCJE PRZEDSIĘBIORCZE**

SUMMARY

Senior Entrepreneurship as a Component of Inclusive Entrepreneurship: a Preliminary Synthesis

This article aims to discuss the senior entrepreneurship as the research domain, as well as to organize the terminology associated with that domain, and to present the main findings of research conducted

¹ Artykuł stanowi część projektu badawczego nr 054/WE-KPI/02/2015/S/5054 pt. „Przedsiębiorczość inkluzywna: współczesne wyzwania i perspektywy rozwoju” sfinansowanego ze środków przyznanych Wydziałowi Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego.

in this area. Senior entrepreneurship is becoming one of the most important areas of research in developed countries, especially in the face of population aging in these countries. Various research in the field of senior entrepreneurship deal with those aged 50+. Prior studies have shown that older people in their third age are less inclined to take up economic activities and have lower entrepreneurial intentions than younger people in their prime age. The article is the very preliminary and synthetic recognition of the analysed problem.

→ **KEYWORDS – ENTREPRENEURSHIP, SENIOR
ENTREPRENEURSHIP, THIRD AGE
ENTREPRENEURSHIP, SILVER ECONOMY,
ENTREPRENEURIAL INTENTIONS**

Wstęp

Przedsiębiorczość inkluzywna (*inclusive entrepreneurship*) w zasadzie jest nowym pojęciem nie tylko w języku polskim, ale także w teorii przedsiębiorczości². Jest to koncepcja włączania grup społecznych wykluczonych z rynku pracy, a szerzej z gospodarki kapitalistycznej, która umożliwia osobom z tych grup wykorzystywać swoje umiejętności i kompetencje w celu realizacji swoich projektów, niekoniecznie biznesowych, ale głównie chodzi o przedsięwzięcia gospodarcze. W interesujący sposób zagadnienie kapitalizmu inkluzywnego omawia w polskiej literaturze przedmiotu Elżbieta Mączyńska³, która definiuje tę koncepcję jako przeciwieństwo wykluczenia społecznego, które *nota bene* powinno być niwelowane – przynajmniej teoretycznie – zgodnie z konstytucyjną zasadą społecznej rynkowej gospodarki, która jako ustrój społeczno-gospodarczy została między innymi przyjęta w Polsce.

Pojęcie przedsiębiorczości inkluzywnej nawiązuje w swojej semiotyce do socjologicznej koncepcji grup inkluzywnych, czy inkluzywności, ale także do ekonomicznej koncepcji inkluzji

² Inspiracją do napisania artykułu, jak i do zrealizowania projektu badań statutowych w polskich realiach w tym zakresie było zaproszenie mnie w 2012 r. przez OECD w charakterze krajowego eksperta do spraw przedsiębiorczości do pierwszego, na taką skalę, europejskiego projektu na temat przedsiębiorczości inkluzywnej realizowanego na zlecenie Komisji Europejskiej.

³ Por. E. Mączyńska, *Polska transformacja a kapitalizm inkluzywny*, „Mazowsze: Studia Regionalne” 2014, 15, s. 14.

społecznej, będącej ekonomiczną odpowiedzią na wykluczenie społeczne. Przedsiębiorczość inkluzywna to zapewnianie różnym grupom społecznym równych szans w realizacji ich aspiracji i marzeń, przedsięwzięć gospodarczych i biznesowych, innymi słowy to wyrównywanie szans względem okazji przedsiębiorczych, aby okazje te były dla każdego, tak jak w Stanach Zjednoczonych, gdzie kariera od przysłowiowego pucybuta do milionera jest realna, w przeciwieństwie do warunków europejskich. Przedsiębiorczość inkluzywna to przede wszystkim podkreślanie barier, jakie mogą napotkać potencjalni przedsiębiorcy (*potential entrepreneurs*) oraz preprzedsiębiorcy (*nascent entrepreneurs*) pochodzący z tych grup społecznych, które są niedoreprezentowane w statystykach w zakresie prywatnej przedsiębiorczości⁴.

Obecnie w obrębie przedsiębiorczości inkluzywnej prowadzone są dyskursy naukowe i podejmowane badania empiryczne, zwłaszcza w krajach zachodnich, ale także w Polsce, w takich obszarach – łączących przedsiębiorczość z partykularnymi grupami społecznymi – jak:

- a) przedsiębiorczość seniorów, którzy w percepcji społecznej są mniej aktywni, ale mają także większe trudności na rynku pracy niż osoby młodsze;
- b) przedsiębiorczość kobiet, które w przeciwieństwie do mężczyzn z reguły są mniej nastawione na konkurencję (w tym tę biznesową), a bardziej na rodzinę⁵;
- c) przedsiębiorczość młodych, którzy w wielu gospodarkach są najliczniejszą grupą pozostającą bez pracy⁶;
- d) przedsiębiorczość imigrantów, którzy z reguły mają problem z asymilacją do uwarunkowań lokalnego rynku pracy⁷;

⁴ Jako miarę przedsiębiorczości stosuje się najczęściej liczbę przedsiębiorstw (względnie liczbę małych i średnich przedsiębiorstw bez dużych) w przeliczeniu na 1000 mieszkańców.

⁵ Por. m.in. J.E. Jennings, C.G. Brush, *Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?*, „The Academy of Management Annals” 2013, 7(1), s. 661-713.

⁶ Por. m.in. G.J. Geldhof, T. Porter, M.B. Weiner i in., *Fostering youth entrepreneurship: Preliminary findings from the young entrepreneurs study*, „Journal of Research on Adolescence” 2014, 24(3), s. 431-446.

⁷ Por. m.in. B. Glinka, A. Brzozowska, *Immigrant Entrepreneurs: in Search of Identity*, „Entrepreneurial Business and Economics Review” 2015, 3(4), s. 53-78, doi: 10.15678/EBER.2015.030304.

- e) przedsiębiorczość grup etnicznych i mniejszości narodowych (np. przedsiębiorczość Romów), którym trudniej jest podejmować działania przedsiębiorcze⁸;
- f) przedsiębiorczość bezrobotnych, gdyż samozatrudnienie – jako elementarny przejaw przedsiębiorczości – jest podstawową metodą aktywnego przeciwdziałania negatywnym skutkom występującym na rynku pracy⁹.

Oczywiście ta swoistego rodzaju lista enumeratywna nie jest kompletna, są to jedynie najważniejsze obszary, w których prowadzi się obecnie badania w obrębie przedsiębiorczości czy uściślając – w obrębie przedsiębiorczości inkluzywnej.

Celem artykułu jest omówienie przedsiębiorczości seniorów jako domeny badawczej, uporządkowanie terminologiczne związane z tą domeną, a także ukazanie głównych wyników badań prowadzonych w tym zakresie. Artykuł jest bardzo wstępnym i syntetycznym ujęciem analizowanego problemu, a jego zadaniem jest zasygnalizowanie tego istotnego problemu badawczego.

Przedsiębiorczość seniorów w świetle literatury przedmiotu

Człowiek, będąc najważniejszym czynnikiem przedsiębiorczości i działalności przedsiębiorczej w ogóle, może być różnie analizowany w zależności od uwzględnienia różnych aspektów czynnika ludzkiego. Jednym z wymiarów analitycznych przedsiębiorcy jest jego demografia, w tym wiek przedsiębiorcy. Od dekady zarówno decydenci polityczni, jak i naukowcy starają się zbadać i wyjaśnić powiązania między wiekiem a działalnością

⁸ Por. m.in. R. Chaganti, P.G. Greene, *Who are ethnic entrepreneurs? A study of entrepreneurs' ethnic involvement and business characteristics*, „Journal of Small Business Management” 2002, 40(2), s. 126; W. Osuch, A. Dwojak, *Wspieranie przedsiębiorczości przez przeciwdziałanie marginalizacji społeczno-ekonomicznej grup nieprzystosowanych do konkurencji w gospodarce rynkowej jako dążenie do zrównoważonego rozwoju społeczeństwa informacyjnego (na przykładzie mniejszości romskiej)*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2009, 5, s. 244-253; A. Świętek, W. Osuch, T. Rachwał, S. Kurek, *Projekt „Common Goals – Common Ways” jako przykład aktywizacji grupy Romów zagrożonych wykluczeniem społecznym i ekonomicznym*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2015, 11, s. 415-429.

⁹ Por. m.in. A.R. Thurik, M.A. Carree, A. Van Stel, D.B. Audretsch, *Does self-employment reduce unemployment?*, „Journal of Business Venturing” 2008, 23(6), s. 673-686.

przedsiębiorczą¹⁰. Robert Baron i Michael Ensley¹¹ wykazali różnicę w podejściu do rozpoznawania okazji rynkowych przez początkujących, jak i doświadczonych przedsiębiorców, gdzie wiek odgrywa pewną rolę.

Przedsiębiorczość seniorów staje się jednym z ważniejszych obszarów badań w krajach rozwiniętych, zwłaszcza w obliczu starzenia się społeczeństw tych krajów. W krajach Unii Europejskiej odsetek osób powyżej 65. roku życia stale rośnie¹², co wymaga zastosowania nowego modelu nie tylko społeczeństwa, ale także gospodarki, która coraz częściej określana jest mianem „srebrnej gospodarki” (*silver economy*) od koloru siwych włosów.

W literaturze przedmiotu zazwyczaj zamiennie używa się takich pojęć jak przedsiębiorczość seniorów czy przedsiębiorczość trzeciego wieku. Z reguły za przedsiębiorców seniorów uznaje się osoby powyżej 50. roku życia określane mianem 50+¹³. Choć tutaj należy zaznaczyć, że w terminologii ekonomicznej, która wyróżnia trzy okresy życia człowieka w powiązaniu z jego aktywnością zawodową, granice te są inaczej określane (zgodnie z metodyką Głównego Urzędu Statystycznego):

- a) okres przedprodukcyjny obejmujący zarówno mężczyzn, jak i kobiety przed 18. rokiem życia (w niektórych krajach przed 20. rokiem życia), potocznie określane pierwszym wiekiem (*prime age*);
- b) okres produkcyjny człowieka, który trwa od 18. roku życia do przejścia na emeryturę (do tej pory było to 60-65 lat, a obecnie w Polsce nawet 67 lat), przy czym pierwszy okres określane jest jako mobilny (do 44. roku życia), a ten późniejszy już jako niemobilny;

¹⁰ Por. M. Lévesque, M. Minniti, *The effect of aging on entrepreneurial behavior*, „Journal of Business Venturing” 2006, 21(2), s. 177-194, doi: 10.1016/j.jbusvent.2005.04.003; T. Kautonen, S. Down, L. South, *Enterprise support for older entrepreneurs: The case of PRIME in the UK*, „International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research” 2008, 14(2), s. 85-101, doi: 10.1108/13552550810863071; T. Kautonen, E.T. Tornikoski, E. Kibler, *Entrepreneurial intentions in the third age: The impact of perceived age norms*, „Small Business Economics” 2011, 37(2), s. 219-234, doi: 10.1007/s11187-009-9238-y.

¹¹ Por. R.A. Baron, M.D. Ensley, *Opportunity Recognition as the Detection of Meaningful Patterns: Evidence from Comparisons of Novice and Experienced Entrepreneurs*, „Management Science” 2006, 52(9), s. 1331-1344.

¹² Por. S. Kurek, T. Rachwał, *Development of entrepreneurship in ageing populations of The European Union*, „Procedia. Social and Behavioral Sciences” 2011, 19, s. 397-405.

¹³ Por. T. Kautonen, *Senior Entrepreneurship*, OECD, Paris 2013, s. 1.

c) okres poprodukcyjny człowieka, czyli najczęściej po 60.-65. roku życia (w zależności od wieku przejścia na emeryturę, który zazwyczaj jest inny dla kobiet i mężczyzn), okreśłany trzecim wiekiem (*third age*).

Przedsiębiorczość seniorów dotyczy zatem osób, które są jeszcze czynne zawodowo, a do momentu przejścia na emeryturę pozostał im jeszcze pewien czas, i które z reguły są już mniej mobilne, mniej elastyczne. Są to osoby ze sporym doświadczeniem zawodowym, szukające okazji do tak zwanej alternatywy później kariery (*late-career alternative*).

Teemu Kautonen¹⁴, analizując literaturę przedmiotu, zauważył, że dotychczasowe badania wykazały, iż osoby starsze są znacznie mniej skłonne do podejmowania działalności gospodarczej niż osoby młodsze. Analizy tego autora wskazują, że wskaźnik uruchamiania nowych przedsiębiorstw w Finlandii przez osoby w trzecim wieku stanowi zaledwie połowę wartości tego wskaźnika dla osób w pierwszym wieku¹⁵. Mark Hart, Michael Anyadike-Danes oraz Robert Blackburn¹⁶ na podstawie wyników badań *Global Entrepreneurship Monitor* (GEM) wykazali, że w Wielkiej Brytanii osobom w trzecim wieku (50-64 lat) o połowę zmniejsza się prawdopodobieństwo aktywności przedsiębiorczej w porównaniu do respondentów w młodym wieku (20-49 lat). Z kolei James Curran i Robert Blackburn¹⁷ w badaniach ankietowych na próbie 463 seniorów w wieku 50-75 lat zanotowali tylko niewielki odsetek osób deklarujących intencje przedsiębiorcze.

Teemu Kautonen, Emo Tornikoski i Ewald Kibler¹⁸ przebadali związek wieku z intencjami przedsiębiorczymi przy wykorzystaniu

¹⁴ Por. tamże.

¹⁵ Por. T. Kautonen, *Understanding the older entrepreneur: Comparing third age and prime age entrepreneurs in Finland*, „International Journal of Business Science and Applied Management” 2008, 3(3), s. 3-13.

¹⁶ Por. M. Hart, M. Anyadike-Danes, R.A. Blackburn, *Entrepreneurship and age in the UK: comparing Third Age and Prime Age new venture creation across the regions*, Paper presented at the RENT XVIII Conference, Copenhagen 2004, November 25-26.

¹⁷ Por. J. Curran, R. Blackburn, *Older people and the enterprise society: age and self-employment propensities*, „Work, Employment and Society” 2001, 15(4), s. 889-902.

¹⁸ Por. T. Kautonen, E.T. Tornikoski, E. Kibler, *Entrepreneurial intentions in the third age: The impact of perceived age norms*, art. cyt., s. 219-234.

dobrze znanej teorii planowanego zachowania Iacea Ajzena¹⁹, która utrzymuje, że zamiar przedsiębiorcy ma wpływ nie tylko na postawę wobec przedsiębiorczości, normy społeczne i wzorce, jak również na postrzeganą kontrolę zachowań, ale także na samo zachowanie, czyli działanie przedsiębiorcze²⁰. Oczywiście oprócz czynników wewnętrznych (takich jak wiek) na intencje przedsiębiorcze ma również wpływ szereg czynników zewnętrznych tkwiących w otoczeniu na różnych jego poziomach (makro, mezo, mikro), a także zarówno w skali krajowej, jak i w kontekście międzynarodowym²¹.

Przegląd najnowszych wybranych badań empirycznych

Anna Pilkova, Marian Holienka oraz Jan Rehak²², analizując dane GEM dla wszystkich 28 krajów Unii Europejskiej, skonstruowali wskaźnik aktywności przedsiębiorczej seniorów SEA (*senior entrepreneurial activity*) dla respondentów w wieku 55-64 lata, który stanowił wyodrębnioną część populacji w zakresie tradycyjnego wskaźnika TEA (*total entrepreneurial activity*). Wartość wskaźnika była najwyższa w Szwecji (0,90), a najniższa na Słowacji (0,21). Na podstawie analiz statystycznych wyodrębniono trzy grupy krajów, z wysoką, średnią oraz niską wartością tego wskaźnika (rysunek 1). W grupie sześciu krajów o najniższych

¹⁹ Por. I. Ajzen, *Attitudes, personality, and behavior*, Chicago 1988; I. Ajzen, *The theory of planned behavior*, „Organizational Behavior and Human Decision Processes” 1991, 50(2), s. 179-211, doi: 10.1016/0749-5978(91)90020.

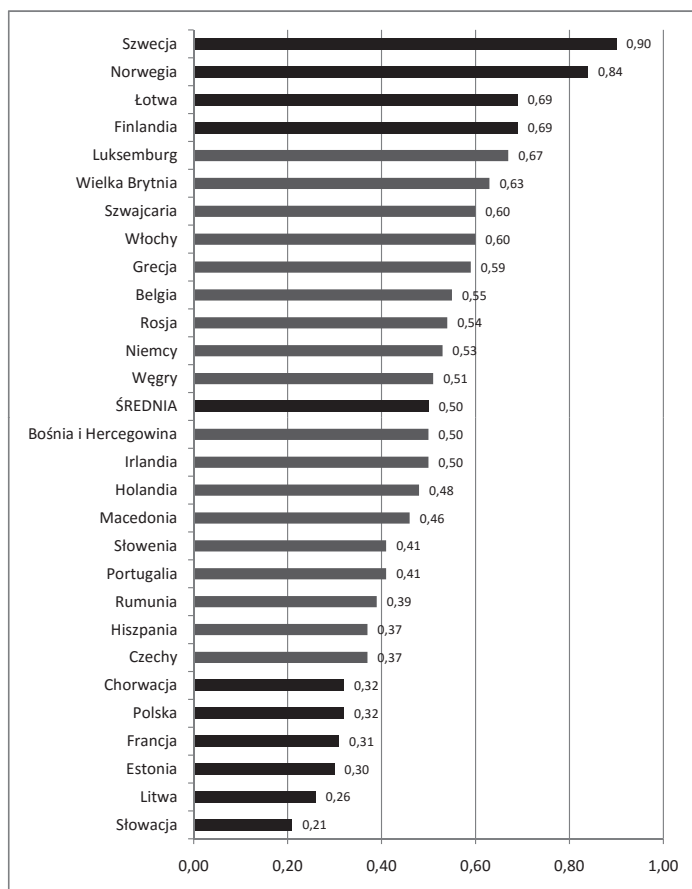
²⁰ Por. I. Ajzen, *Attitudes, personality, and behavior*, dz. cyt.; K. Wach, *Środowisko biznesu rodzinnego jako stymulanta intencji przedsiębiorczych młodzieży akademickiej*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2015, XVI(7[III]), s. 25-40; K. Wach, *International Entrepreneurship and the Third Age: The Effect of the Entrepreneur's Age on Internationalisation of Polish Businesses*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2014, XV(11[1]), s. 65-80; J.J. Jiménez Moreno, K. Wach, *The Entrepreneurial Profile of Students Participating in the Academic Entrepreneurship Course: Pilot Study Results*, „Horyzonty Wychowania” 2014, 13(26), s. 121-144.

²¹ Por. K. Wach, *International Entrepreneurship and the Third Age: The Effect of the Entrepreneur's Age on Internationalisation of Polish Businesses*, art. cyt., s. 65-80.

²² Por. A. Pilkova, M. Holienka, J. Rehak, *Senior Entrepreneurship in the Perspective of European Entrepreneurial Environment*, „Procedia Economics and Finance” 2014, 12, s. 523-532, doi: 10.1016/S2212-5671(14)00375-X.

wartościach aż pięć z nich to nowe kraje członkowskie, w tym Polska.

Rysunek 1. Indeks aktywności przedsiębiorczej seniorów w wybranych krajach europejskich w 2013 roku

Źródło: A. Pilkova, M. Holienka, J. Rehak, *Senior Entrepreneurship in the Perspective of European Entrepreneurial Environment*, art. cyt., s. 527.

Jak wykazano również na podstawie danych GEM dla krajów Unii Europejskiej, działalność przedsiębiorcza uzależniona jest od szeregu czynników społeczno-kulturowych, które są inne

w poszczególnych społecznościach lokalnych²³, dlatego wydaje się, że obiektywniejsze wnioskowanie zapewniają badania przeprowadzone w wybranym kraju, ewentualnie w grupie krajów o zbliżonej kulturze przedsiębiorczości, co niweluje wpływ innych czynników i nie zakłóca wnioskowania. Przykładowo, Marjetka Akanni i Ziga Čepar²⁴ wykazali przy użyciu modeli regresji, że w Słowenii na obszarach zamieszkałych przez starzejące się społeczeństwo stopa bezrobocia jest wyższa, a wskaźnik przedsiębiorczości (liczba przedsiębiorstw na 1000 mieszkańców) niższy. Do podobnych wniosków doszli James Liang, Hui Wang i Edward Lazear²⁵, którzy analizując dane GEM dla poszczególnych krajów oddzielnie przy wykorzystaniu korelacji, wykazali, że kreatywność zmniejsza się wraz z wiekiem człowieka, a wysoki udział osób starszych w społeczeństwie zwalnia przedsiębiorczość.

Na podstawie badań empirycznych można wyprowadzić pewne uogólnienia. Teemu Kautonen, Simon Down i Maria Minniti²⁶ zaobserwowali trzy zależności między wiekiem a działalnością przedsiębiorczą, opierając się na wcześniejszych badaniach ekonometrycznych (rysunek 2). Przede wszystkim dla tych osób, które dążą do posiadania i prowadzenia działalności gospodarczej i inwestowania w nią (właściciele-menedżerowie), wpływ wieku na prawdopodobieństwo zaangażowania się w jakąkolwiek formę przedsiębiorczości wykazuje zależność w kształcie odwrotnej krzywej U²⁷. Prawdopodobieństwo stania się przedsiębiorcą wzrasta wraz z wiekiem do pewnego punktu (zazwyczaj między 35-44 lat) i zmniejsza się w kolejnych latach. Po drugie, dla tych,

²³ Por. K. Wach, *Impact of Cultural and Social Norms on Entrepreneurship in the EU: Cross-Country Evidence based on GEM Survey Results*, „Zarządzanie w Kulturze” 2015, 16(1), s. 15-29, doi: 10.4467/20843976ZK.15.002.3037.

²⁴ Por. M.T. Akanni, Ž. Čepar, *Impact of Population Ageing on Unemployment and Entrepreneurial Activity: the Case of Slovenia*, „Organizacija” 2015, 48(4), s. 232-245.

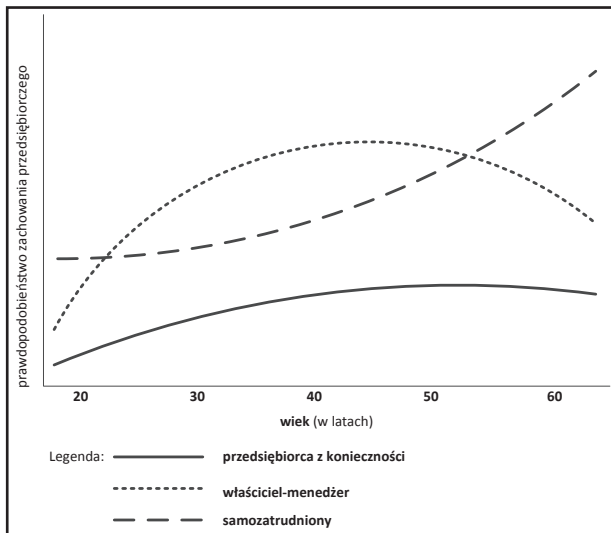
²⁵ Por. J. Liang, H. Wang, E.P. Lazear, *Demographics and Entrepreneurship*, Working Paper No. 20506, The National Bureau of Economic Research (NBER), NBER Programs: Industrial Organization (IO); Labor Studies (LS) 2014, doi: 10.3386/w20506.

²⁶ Por. T. Kautonen, S. Down, M. Minniti, *Ageing and entrepreneurial preferences*, art. cyt., s. 579-594.

²⁷ Por. M. Lévesque, M. Minniti, 2006, *The effect of aging on entrepreneurial behavior*, art. cyt.; S.C. Parker, *The economics of entrepreneurship*, Cambridge 2009.

k którzy aspirują do działalności na własny rachunek (samozatrudnieni), ale nie przewidują zatrudnienia pracowników, prawdopodobieństwo rozpoczęcia działalności gospodarczej wzrasta z wiekiem, głównie w wyniku akumulacji (wraz z wiekiem) zasobów przedsiębiorczych, takich jak doświadczenie, wiedza, aktywa finansowe²⁸. Po trzecie, dla tych, którzy są wypychani w kierunku samozatrudnienia, czyli przedsiębiorców wymuszonych zwolnieniem (*reluctant entrepreneurs*), nakłonionych do stworzenia sobie miejsca pracy (*buying a job*), nawet jeśli preferują oni pracę najemną, „krzywa prawdopodobieństwa jest stosunkowo płaska, co sugeruje, że wiek ma niewielki wpływ na decyzje tych osób co do angażowania się w działalność gospodarczą”²⁹.

Rysunek 2. Wiek potencjalnego przedsiębiorcy a prawdopodobieństwo zachowań przedsiębiorczych w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej

Źródło: T. Kautonen, S. Down, M. Minniti, *Ageing and entrepreneurial preferences*, art. cyt., s. 591.

²⁸ Por. A. Henley, *Entrepreneurial aspiration and transition into self-employment: Evidence from British longitudinal data*, „Entrepreneurship and Regional Development” 2007, 19(3), s. 253-280, doi: DOI 10.1016/j.ibusrev.2004.04.004; G. Singh, A. DeNoble, *Early retirees as the next generation of entrepreneurs*, „Entrepreneurship Theory and Practice” 2003, 3(3), s. 207-226.

²⁹ T. Kautonen, S. Down, M. Minniti, *Ageing and entrepreneurial preferences*, art. cyt., s. 588.

Podsumowanie

Zaprezentowany przegląd literatury przedmiotu wskazuje, że w zasadzie wraz z wiekiem maleją intencje przedsiębiorcze oraz aktywność przedsiębiorcza człowieka, bez względu na inne czynniki społeczno-kulturowe. Wraz z wiekiem maleje bowiem kreatywność, a rośnie awersja do ryzyka, a są to immanentne cechy działań przedsiębiorczych. Zmiany demograficzne, których doświadczają społeczeństwa europejskie, wskazują, że tendencje te ulegną zmianie, a wręcz się tego oczekuje, co już uwidacznia się w programach wsparcia oferowanych na szczeblu Unii Europejskiej. Starzejące się społeczeństwo wymusi większą aktywność zawodową seniorów³⁰, a zadziałają tutaj zarówno czynniki pozytywne (*pull*), których rezultatem będzie dobrowolna przedsiębiorczość (*opportunity-based entrepreneurship*) jako poszukiwanie niezależności i realizacji swoich aspiracji przez osoby w wieku 50+, jak i czynniki negatywne (*push*), głównie ze względu na niekorzystną sytuację na rynku pracy, która skutkować będzie przedsiębiorczością wymuszoną (*necessity-based entrepreneurship*).

Jak każde studium naukowe, również i ten artykuł ma swoje ograniczenia badawcze. Nie dokonano pełnej kwerendy zagadnienia przedsiębiorczości seniorów, a wybrano jedynie typowe, dość często cytowane w literaturze przedmiotu pozycje z tego zakresu. Wyniki w nich zawarte są jednak reprezentatywne, co sprawia, że syntetyczny przegląd zaprezentowany w tym artykule można uznać za wstępną syntezę tematyki, najważniejszych wątków badawczych i wyników analiz empirycznych w podjętym temacie.

Z całą pewnością można stwierdzić, że przedsiębiorczość seniorów jako wątek badawczy dynamicznie się rozwija, z roku na rok prowadzone są nowe badania, których wyniki są publikowane. Warto prowadzić dalszy monitoring tego zagadnienia w celu uchwycenia zmian społecznych w starzejącej się Europie. Kolejne badania powinny uwzględniać szerszą bazę analizowanych prac, obejmować większe spektrum geograficzne analiz, a w szczególności warto podjąć zakrojone na szeroką skalę

³⁰ Por. J. Curran, R. Blackburn, *Older people and the enterprise society: age and self-employment propensities*, art. cyt., s. 889-902; T. Kautonen, *Senior Entrepreneurship*, dz. cyt.

stałe i powtarzalne badania w tym temacie w Polsce, aby móc zaobserwować zmiany zachodzące w polskim społeczeństwie, które z pewnością będą zauważalne za kilkanaście lat. Słuszne zatem jest wykorzystanie w tym zakresie wzorców krajów, które już borykają się z tym problemem.

BIBLIOGRAFIA

- Ajzen I., *Attitudes, personality, and behavior*, Dorsey Press, Chicago 1988.
- Ajzen I., *The theory of planned behavior*, „Organizational Behavior and Human Decision Processes” 1991, 50(2), s. 179-211, doi: 10.1016/0749-5978(91)90020.
- Akanni M.T., Čepar Ž., *Impact of Population Ageing on Unemployment and Entrepreneurial Activity: the Case of Slovenia*, „Organizacija” 2015, 48(4), s. 232-245.
- Baron R.A., Ensley M.D., *Opportunity Recognition as the Detection of Meaningful Patterns: Evidence from Comparisons of Novice and Experienced Entrepreneurs*, „Management Science” 2006, 52(9), s. 1331-1344.
- Chaganti R., Greene P.G., *Who are ethnic entrepreneurs? A study of entrepreneurs' ethnic involvement and business characteristics*, „Journal of Small Business Management” 2002, 40(2), s. 126.
- Curran J., Blackburn R., *Older people and the enterprise society: age and self-employment propensities*, „Work, Employment and Society” 2001, 15(4), s. 889-902.
- Geldhof G.J., Porter T., Weiner M.B. i in., *Fostering youth entrepreneurship: Preliminary findings from the young entrepreneurs study*, „Journal of Research on Adolescence” 2014, 24(3), s. 431-446.
- Glinka B., Brzozowska A., *Immigrant Entrepreneurs: in Search of Identity*, „Entrepreneurial Business and Economics Review” 2015, 3(4), s. 53-78, doi: 10.15678/EBER.2015.030304.
- Hart M., Anyadike-Danes M., Blackburn R.A., *Entrepreneurship and age in the UK: comparing Third Age and Prime Age new venture creation across the regions*, Paper presented at the RENT XVIII Conference, Copenhagen 2004, November 25-26.
- Henley A., *Entrepreneurial aspiration and transition into self-employment: Evidence from British longitudinal data*, „Entrepreneurship and Regional Development” 2007, 19(3), s. 253-280, doi: DOI 10.1016/j.ibusrev.2004.04.004.
- Jennings J.E., Brush C.G., *Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?*, „The Academy of Management Annals” 2013, 7(1), s. 661-713.
- Jiménez Moreno J.J., Wach K., *The Entrepreneurial Profile of Students Participating in the Academic Entrepreneurship Course: Pilot Study Results*, „Horyzonty Wychowania” 2014, 13(26), s. 121-144.

- Kautonen T., *Senior Entrepreneurship*, OECD, Paris 2013.
- Kautonen T., *Understanding the older entrepreneur: Comparing third age and prime age entrepreneurs in Finland*, „International Journal of Business Science and Applied Management” 2008, 3(3), s. 3-13.
- Kautonen T., Down S., Minniti M., *Ageing and entrepreneurial preferences*, „Small Business Economics” 2014, 42(3), s. 579-594, doi: 10.1007/s11187-013-9489-5.
- Kautonen T., Down S., South L., *Enterprise support for older entrepreneurs: The case of PRIME in the UK*, „International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research” 2008, 14(2), s. 85-101, doi: 10.1108/13552550810863071.
- Kautonen T., Tornikoski E.T., Kibler E., *Entrepreneurial intentions in the third age: The impact of perceived age norms*, „Small Business Economics” 2011, 37(2), s. 219-234, doi: 10.1007/s11187-009-9238-y.
- Kurek S., Rachwał T., *Development of entrepreneurship in ageing populations of The European Union*, „Procedia. Social and Behavioral Sciences” 2011, 19, s. 397-405.
- Lévesque M., Minniti M., 2006, *The effect of aging on entrepreneurial behavior*, „Journal of Business Venturing” 2006, 21(2), s. 177-194, doi: 10.1016/j.jbusvent.2005.04.003.
- Liang J., Wang H., Lazear E.P., *Demographics and Entrepreneurship*, Working Paper No. 20506, The National Bureau of Economic Research (NBER), NBER Programs: Industrial Organization (IO); Labor Studies (LS) 2014, doi: 10.3386/w20506.
- Mączyńska E., *Polska transformacja a kapitalizm inkluzywny*, „Mazowsze: Studia Regionalne” 2014, 15, s. 13-28.
- Osuch W., Dwojak A., *Wspieranie przedsiębiorczości przez przeciwdziałanie marginalizacji społeczno-ekonomicznej grup nieprzystosowanych do konkurencji w gospodarce rynkowej jako dążenie do zrównoważonego rozwoju społeczeństwa informacyjnego (na przykładzie mniejszości romskiej)*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2009, 5, s. 244-253.
- Parker S.C., *The economics of entrepreneurship*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Pilkova A., Holienka M., Rehak J., *Senior Entrepreneurship in the Perspective of European Entrepreneurial Environment*, „Procedia Economics and Finance” 2014, 12, s. 523-532, doi: 10.1016/S2212-5671(14)00375-X.
- Singh G., DeNoble A., *Early retirees as the next generation of entrepreneurs*, „Entrepreneurship Theory and Practice” 2003, 3(3), s. 207-226.
- Świątek A., Osuch W., Rachwał T., Kurek S., *Projekt „Common Goals – Common Ways” jako przykład aktywizacji grupy Romów zagrożonych wykluczeniem społecznym i ekonomicznym*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2015, 11, s. 415-429.
- Thurik A.R., Carree M.A., Van Stel A., Audretsch D.B., *Does self-employment reduce unemployment?*, „Journal of Business Venturing” 2008, 23(6), s. 673-686.

- Wach K., *Impact of Cultural and Social Norms on Entrepreneurship in the EU: Cross-Country Evidence based on GEM Survey Results*, „Zarządzanie w Kulturze” 2015, 16(1), s. 15-29, doi: 10.4467/20843976ZK.15.002.3037.
- Wach K., *International Entrepreneurship and the Third Age: The Effect of the Entrepreneur's Age on Internationalisation of Polish Businesses*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2014, XV(11[1]), s. 65-80.
- Wach K., *Środowisko biznesu rodzinnego jako stymulanta intencji przedsiębiorczych młodzieży akademickiej*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2015, XVI(7[III]), s. 25-40.